

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

В. Я. Фрис (Львів)

Перший київський буквар

Про сенсаційну знахідку наукового працівника відділу рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника повідомляється в пропонованій увазі читача замітці.

Рідко кому доводилося тримати в руках «Буквар», по якому вчилися його батьки. А це ж було зовсім недавно! Що ж тоді говорити про букварі, яким понад 200—300 років? Таких підручників до наших часів збереглися одиниці, причому про кожен примірник добре відомо фахівцям. Вчені знають, у яких бібліотеках ці книжки зберігаються, як вони туди потрапили, де перебували раніше, і досліджують їхній зміст. Адже історія кожної з них кидає промінь світла на шляху розвитку освіти й культури нашого народу.

Протягом 1981—1985 рр. у Львові вийшов складений Я. П. Запаском та Я. Д. Ісаєвичем тритомний каталог українських стародруків¹. У ньому взято на облік всі пам'ятки книжкового мистецтва, в тому числі й ті, що не збереглися, але про них є згадки і документи, які засвідчують їхнє існування. І хоч цей каталог є найбільш повним, самі укладачі застерегли, що ще не все знайдено, незважаючи на те, що протягом багатьох десятиріч років у бібліотеках пильно ведуться описи і систематизація збірок рукописних та стародрукованих видань. Здавалося б, про рідкісні книжки, які зберігаються у книгосховищах, вже все відомо, і несподіванок можна чекати лише в експедиціях, які організовуються у віддалені від районних та обласних центрів села, куди рідко добираються дослідники старовини.

З ранніх друків найгірше збереглися недорогі книжки малого формату, особливо ті, по яких вчилися діти. Це й зрозуміло, адже вони видавалися тоді малими тиражами й користувалися ними протягом десятиріч років. Згодом, коли дитина навчалася читати і писати, книжку віддавали, продавали чи дарували комусь іншому, і вона й далі служила читачам, аж поки зачитаний до дірок примірник не викидали. Тому дрібні навчальні видання збереглися в одиничних примірниках, у багатьох випадках — за кордоном, куди потрапляли вивезені мандрівниками, купцями, дипломатами, що мали намір вивчити мову. Книжки осідали в іноземних бібліотеках, де зберігалися як екзотичні зразки друку в далеких країнах. Зокрема, в бібліотеці Гарвардського університету в США зберігається «Буквар», видрукований Ів. Федоровим у Львові 1574 р. Це — перший у східних слов'ян друкований підручник. 1982 р. ще один примірник цього «Букваря» купила з приватної збірки Британська бібліотека². Інший «Буквар», який Ів. Федоров видрукував в Острозі у 1578 р., зберігся в німецькому місті Гота. Нещодавно працівник Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна Ю. О. Лабинцев виявив невідомий раніше фрагмент острозького «Букваря».

І ось ще одна несподіванка. Працюючи над рукописами в ЦНБ Академії наук України, автору цих рядків вдалося в маленькому рукописному збірничку натрапити на так званого «білого крука» — друковані аркуші, шиті в блок збірничка ще в процесі створення його само-

¹ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981—1985. — Кн. 1, 2.

² Книжное обозрение. — 1984. — № 25.

го. Перегорнула потерті картки, за звичкою намагаючись встановити, що це за друк. Аркушки чимось нагадали «Буквар» Ів. Федорова, і водночас це було інше видання. На звороті останнього аркуша в окрему таблицю було виділено кириличні цифри. В нижній частині цієї ж сторінки повідомлялося про місце, час та мету видання — так званий колофон: «Во просвѣщеніе разума, возрасту младенческому... напечатася в градѣ Києвъ в друкарни Тимофея Александровича Вербицького Лѣта от рождества Христова АХКЗ» (тобто у 1627 р.). Однак про «Граматику» чи «Буквар», які б видавалися у Києві в 1627 р., нічого невідомо. Уважніше ознайомлення з аркушами виключило можливість помилки. Отже, знайдено книгу, про існування якої дотепер ніхто не знав.

Вважалося, що в Києві перший «Буквар» був надрукований у 1664 р. в друкарні Лаври. Коли ж сучасні книгознавці детально обстежили примірник, виявилось, що він датований попередніми дослідниками помилково і належить до 1697—1698 рр. З архівних документів відомо також про «Буквар», виданий близько 1670 р. в друкарні Лаври, та жодний примірник його виявити не вдалося. Отже, новознайдена книга з друкарні Т. Вербицького 1627 р. — перший друкований київський «Буквар». Він на 70 років старший від того «Букваря», який дотепер вважався найдавнішим. Порівняння його з фототипічним виданням «Букваря» Ів. Федорова 1574 р. дало можливість чіткіше прослідкувати спільне й відмінне в обох підручниках.

Зберігся лише останній зошит азбуки — шість аркушків розміром 14,4×9 см, на яких в алфавітному порядку по вертикалі надруковано літери, а поряд — слова, що починаються з цих літер, і зразки їх відмінювання. Далі в тому ж порядку знову літери, а поряд — вислови з «Біблії», які починаються з відповідної літери. В наступному розділі вміщено текст під заголовком «О премудрости в кратцѣ собранная поученѣя». Це — витяги з Біблії, де учням нагадують про те, що треба вчитися, і радять їхнім батькам суворо карати лінвих та несумлінних дітей: «Иже щадить жезль свои ненавидит сина своего, любя же, прилѣжно наказуеть»; «...Насладится послѣди онемь, и посрѣдѣ знаемых онемь похвалится»; «Блаженъ чоловікъ иже обрѣте премудрость... Лоущше бо тоут куповати нежели злата и сребра сокровища. Дражайши же есть каменіа многоцѣннаго».

Лише один з шести аркушків угорі прикрашений заставкою з виливного складаного орнаменту. Номери сторінок, як і в більшості тогочасних малоформатних видань, не вказано. Відчувається, що книжечку тримали сотні рук, бо аркушки дуже потерті, забруднені, місцями по краях папір викришився. Напевне тоді, коли «Буквар» був окремою тоненькою книжечкою, його зігнули навпіл, а трохи пізніше було втрачено половину третього аркуша. Та про нього потурбувалися. На місці загубленого доклеїли інший папір, втрачений текст частково реконструювали і дописали від руки. Місце розриву на четвертому аркуші склеєно смужкою паперу. І те, що чийсь дбайливі руки вшили книжечку до рукописного збірника, врятувало її для наступних поколінь.

Про самого друкаря та його друкарню донедавна також було мало відомо. Проте Т. Вербицькому пощастило. Останнім часом про нього виявляють щораз нові й нові джерела.

Тимофій Олександрович Вербицький у 1621—1623 рр., на думку Я. Д. Ісаєвича, був одним з найбільш кваліфікованих працівників друкарні Києво-Печерської лаври³. Серед друкарів найдосконалішого щодо технічної якості видання першої чверті XVII ст. «Бесід на послання» він названий на першому місці. У вересні 1624 р. Т. О. Вербицький купив у Києві на Подолі двір з будинком. В акті купівлі він названий не лише «обивателем київським», а й «товаришем Війська

³ Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. — М., 1981. — С. 66.

Запорізького». Очевидно, перш ніж зайнятися друкарством, він брав участь у військових походах. Як відомо, незадовго до того все запорізьке реєстрове військо записалося до Київського братства. Відомо також, що серед козаків були люди, які розуміли значення освіти для духовного розвитку народу. І те, що один з освічених козаків змінив шаблю на друкарський верстат, не було випадковим явищем.

У квітні 1625 р. Т. Вербицький їздив до Острога, де на нього напав шляхтич Л. Бучайський, який перебував на службі у власників місцевого замку — фанатиків католицизму. Він заточив православного друкаря до замкової в'язниці.

Ця поїздка Вербицького до Острога не була першою. Ще раніше він придбав там матеріали в місцевій друкарні. Вже в першому виданні Вербицького — «Часослові», надрукованому 1625 р. у Києві, виявлено відбитки заставки, якою користувався Ів. Федоров, та двох заставок, які використовував у Вільні Петро Мстиславець, соратник першодрукаря. Пізніше цими заставками користувалися в Острозі. До недавнього часу «Часослов», по якому вчилися діти, вважали єдиною книгою, яку Т. Вербицький надрукував у Києві 1625 р. і 1626 р. Та недавно у бібліотеці Харківського університету Я. Д. Ісаєвич виявив «Псалтир», виданий Т. Вербицьким у 1628 р. Він розкішно оформлений. Відкриває книгу форта (з тієї ж дошки, що й в обох «Часословах»), серед прикрас — численні ініціали, в тому числі відбитки з рохмнівських дошок, близькі копії стрятинських (що перейшли в Лавру) та львівських ініціалів⁴. Як бачимо, з 1627 р. не було відомо жодного друку Т. Вербицького, і цю прогалину заповнює новознайдений «Буквар».

Після видання «Псалтиря» Вербицький, ймовірно, повернувся на роботу до Лаври, керівництво якої пізніше відправило його до Волощини, де він організував друкарню в м. Кимполунзі. Першою книгою тут був «Требник» (1635 р.). У передмові до нього вказано, що П. Могила прислав господарю Волощини друкарню і «такожде и искусна типографа с нею вкупе Тимофеа именем с прочими». «Требник» Вербицького — перша на Волощині книга після довгої з 1588 р. по 1635 р. перерви. Завдяки Вербицькому та його помічникам стародрукована книга придунайських князівств, за образним виразом Г. І. Коляди, «в значній мірі набула українського виду»⁵.

Невідомо, коли ж Вербицький повернувся на батьківщину. Ймовірно, що ще в 1642 р. він жив у Києві. Є підстави вважати, що Т. Вербицький не лише надрукував у 1627 р. «Буквар», а й сам підготував текст до друку. Адже він був високоосвіченою людиною, видавцем-патріотом. Так, до традиційного тексту «Часослова» Вербицький додав піснеспіви на честь київських князів Володимира Святославича, Бориса і Гліба. Вони доносили до читачів історію рідного народу, будили в них патріотичні почуття. Новознайдений «Буквар» — приклад творчого використання київським друкарем кращих традицій книгодрукування, закладених Іваном Федоровим. Компонування тексту на основі різних джерел, його редагування засвідчує, що Т. Вербицький мав не лише літературний хист, а й навички наукової праці.

Значення знахідки першого київського «Букваря» важко переоцінити. Репродукції його сторінок мають прикрасити експозиції музеїв. Без них не обійдеться жодне ілюстроване видання з історії видавничої справи й освіти на Україні. Варто подумати і про факсимільне відтворення всього збереженого фрагмента первістка київського навчального і наукового книговидання.

Одержано 02.04.90.

⁴ Там же.— С. 67—68.

⁵ Коляда Г. І. Друкар книг, пред тим невиданих у Львові // Рад. літературознавство.— 1959.— № 6.— С. 92, 87.